

O‘ZBEK TILIDA QO‘LLANILADIGAN AYRIM MAQOLLARNING GENETIK, LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

*Matjanov Sherali Ataxanovich – Ajiniyoz nomidagi NDPI O‘zbek tili kafedrası
assistent o‘qituvchisi*

Isokulov Abdullo – Nukus tumani 29-maktab o‘zbek tili fani o‘qituvchisi

Tilimizda so‘zlarni chiroyli va ifodali qilib gapirish va ularni ta’sirchanligini oshirishda maqollarning ahamiyati nihoyatda yuqori. Maqollar ifodalagan ma’no va mazmun, undagi so‘zlarning ko‘p ma’noligi va majozga boyligi, eng asosiysi, chuqur mazmuni bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Maqolamizni davom ettirishdan avval O‘zbek tilining izohli lug‘atida maqol janriga berilgan ta’rifga to‘xtalib o‘tmoqchimiz:

Maqol – [arabcha-maqola, kichik asar; so‘z, nutq]. Hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda, pand-nasihati mazmuniga ega bo‘lgan ixcham, obrazli, tugal ma’noli va hikmatli iborali gap [1. 315].

Xalqimiz orasida maqollarning go‘zal namunalari yaratilgan, masalan: “Qo‘shning tinch – sen tinch”, “Inson – odobi bilan, Osmon – oftobi bilan”, “Odobni beodobdan o‘rgan” kabi bir biridan ibratli, ma’no-mazmunga boy maqollar yaratilgan. Lekin ayrim hollarda xalqimiz orasida ko‘p qo‘llaniladigan, lekin biz har doim ma’nosiga e’tibor beravermaydigan maqollar ham uchraydi. Biz quyida shunga o‘xshash maqollarni tahlil qilishga urinib ko‘rdik:

“Otasi tentakning biri – tentak, Onasi tentakning bari – tentak” – bu maqolni biz tilimizda juda faol qo‘llamasak ham ora-orada uchraydi. “Biror kimni bizga yoqmaydigan ish qilganda va oilasida ham shunday odamlar bor”,-degan ma’noda qo‘llaymiz. Izohli lug‘atda “tentak so‘ziga “aqli noroso, esi past” degan ta’riflar berilgan. Endi nima uchun Otasi tentakning biri – tentak, Onasi tentakning bari – tentak? Ko‘chma ma’noga ega bo‘lgan bu maqolda otalar asosan davlat yoki bir jamoat yumushlari bilan shug‘ullanishini, hamda kunning asosiy vaqtini, asosan, uydan tashqarida o‘tkazishini hammamiz yaxshi bilamiz. Oilada farzandlar tarbiyasi bilan asosan onalar band bo‘ladi. Shu holatdan kelib chiqib shu maqol yaratilgan bo‘lsa ajab emas.

“Osilsang, baland dorga osil” – bu maqolda “maqsadni katta qo‘yish kerak”,-degan ba’zan ijobiy, ba’zan salbiy ma’noda keladi. E’tibor berib qarasak, yuqoridagi ma’no bilan “Baland dorning qanday aloqasi bor?”. Bu borada uch xil taxminimiz bor. Birinchidan, qadimda jinoyati uchun dorga osilishidan oldin olomon tomonidan toshbo‘ron qilish, yuziga tupurish kabi holatlar tarixda ko‘p bor qo‘llangan, balki shu haqoratli vaziyatdan yuqoriroqda turish maqsadida qo‘llangan bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, baland dorga osilish orqali oxirgi bor yaqin qarindoshlarini ko‘rib qolish istagi ham bo‘lishi mumkin. Uchunchidan, o‘limi oldidan boshqalar tanib olishi, hech bo‘lmaganda duo-fotiha qilish umidida qo‘llangan bo‘lishi mumkin. Nima bo‘lganda ham bu maqolda balandda turish sememasi faollashib, keyinchalik ko‘chma yondosh ma’nolari vujudga kelib, bugungi kunda “katta ishga qo‘l urish, yuqori mansabni ko‘zlash” ma’nolarida qo‘llaniladi.

“Er-xotin – qo‘sh ho‘kiz” – izohli lug‘atda “ho‘kiz” leksemasiga “Ikki yoshdan oshib, qo‘shga yaraydigan holga kelgan bichilgan erkak zotli qoramol.

Masalan: *U yerdan suv chiqadi deb o‘ylash – ho‘kiz sut beradi, deb o‘ylashday gap.* H.Nazir. 2-ko‘chma ma‘noda – so‘kish shu molga nisbatan haqoratni bildiradi. – *Anavi ho‘kizni qarang-u manavi parini!-dedi Zavrak ancha narida turgan Xudododbekni yana ko‘rsatib...-biyron va shaddod qiz o‘shaning qo‘liga tushayapti. Mirmuhsin, (Me‘mor)[1. 211].* Bu maqolning etimologiyasiga qaraydigan bo‘lsak yer haydash uchun qo‘shilgan ho‘kizlar birdek harakat qilmasa yer ko‘ngildagidek shudgor qilinmasligi hammamizga ma‘lum. Maqolda ham aynan shu ma‘no qirrasini “Er-xotin oilada farovonligi uchun birday xizmat qilish kerak”, -degan ma‘no ko‘rinib turibdi. Lekin bizni ajablantirgan narsa ayol kishini, “dunyodagi yaratilgan ichidagi eng oliysi” bo‘lgan ayollarimizni ho‘kizga o‘xshatish “noqisroq” tuyuldi. Qolaversa, jins jihatidan ham to‘g‘ri kelmaydi.

“Berganni – betiga qarama” – bu maqolimiz “birovni xayriyasini qaytarmay ol” degan ma‘noda qo‘llaniladi. Bizni ajablantirgan narsa nima uchun “betiga qaramaslik kerak?”, – degan savolga ko‘pchilikni o‘ylantirib qo‘yishi aniq. Bizning taxminimizcha, bu yerda “andisha qilish” shu bilan birga “kamtarlik” kabi ma‘nolari faollashgan.

“O‘ng qo‘ling berganni, chap qo‘ling bilmasin” – bu maqolimiz ham kundalik hayotimizda ko‘p qo‘llaniladigan maqollaridan biri bo‘lib, yuqorida tilga olgan maqolimizning uzviy davomiga o‘xshab ketadi va “Qilgan yaxshiligingni hech qachon birovga bildirma, hatto chap qo‘ling ham bilmasin” degan ma‘no yotibdi. Bunga sabab birinchidan, andisha qilish, bo‘lsa ikkinchidan, muqaddas dinimizda ham yashirin tarzda hech kimga bildirmay qilingan yaxshilik savobi yuqori bo‘lishligi haqida ko‘pgina rivoyatlar keltirilgan. Bu yerda bizni ajablantirgan narsa nima uchun aynan “O‘ng qo‘l berganini – chap qo‘l bilmasligi kerak?” degan savol o‘ylantiradi. Bunga sabab xalqimiz orasida o‘ng qo‘lni –Rahmon, chap qo‘lni – Shayton boshqaradi” degan qarash sabab bo‘lgan bo‘lsa ajab emas.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, har bir so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llash, ma‘nosi va estetik go‘zalligiga e‘tibor berish, maqollardan unumli va to‘g‘ri foydalanish har birimizni muomala madaniyatimizni ko‘rsatib beruchi asosiy omillardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Madvaliyev A. va boshqalar. O‘zbek tili izohli lug‘ati. 5 jildli. – T.: “O‘zbekiston” nashriyoti, – 2021.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar) Toshkent: Universitet, – 2000.
3. O‘zbek xalq maqollari (Tuzuvchilar: T.Mirazayev, A.Musaqulov, B.Sarimsoqov). – T.: Sharq, 2005.